

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СІНІЦЬКИЙ Андрій Цезарович

АНТИУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА
РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА
(1900-1914рр.)

Спеціальність 07.00.01 - історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

№ 38.086

Дисертацією є рукопис.
Дисертація виконана на кафедрі історії України Київського державного лінгвістичного університету

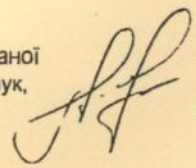
- Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент ДОЦЕНКО О.Г.
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор ЩЕРБАК М.Г.
- кандидат історичних наук, доцент БАТРИНЕНКО В.І.

Провідна організація - Київський державний технічний університет будівництва і архітектури

Захист відбудеться "26" червня 1997 року о "10⁰⁰" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.01.01.38 по захисту дисертацій в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка за адресою:
252601, м.Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 348

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий "26" червня 1997 року

Вчений секретар спеціалізованої ради, кандидат історичних наук, доцент О.П.Гончаров

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00743055 (0)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

Актуальність теми дослідження. Питання міжнаціональних відносин є сьогодні одним з найактуальніших у багатьох країнах світу. Недооцінка національного фактору привела до виникнення кровопролитних міжнаціональних конфліктів у колишній Югославії, республіках Середньої Азії, Молдові, Грузії, Росії (Чечня). Тому вивчення взаємовідносин двох сусідніх народів, українців і росіян, з точки зору стратегічного партнерства має велике значення для вироблення зваженої національної політики незалежної України.

Процес становлення Української незалежної держави та входження її у світову спільноту викликає увагу до набутого досвіду національних відносин, до вивчення ролі і місця українства у політиці російського самодержавства. Як найбільш характерний щодо сутності українсько-російських взаємин можна виділити період початку XX століття, коли закладалися наріжні камені політичної структури українського суспільства, зароджувались сучасні суспільні течії та рухи.

Науковий аналіз антиукраїнської політики російського самодержавства щодо України необхідний ще й у зв'язку з вирішенням ключових проблем, що постали на сучасному етапі становлення української держави. Аналіз уроків минулого, без врахування яких неможливо обрати вірний напрямок розвитку країни, безпомилково вирішувати сучасні державотворчі проблеми, має велике значення і для формування цілісної концепції історії України.

Актуальність даної проблеми обумовлюється також особливостями розвитку самої історичної науки. Фактичне становлення вітчизняної історичної науки поставили на порядок дня питання підведення підсумків, аналізу нагромаджених знань, переосмислення концепцій, схем розвитку українського народу.

Об'єктом дисертаційного дослідження є політика російського самодержавства щодо України і українського національного відродження в 1900-1914 рр. З'ясовано ставлення царизму до економічного і соціального розвитку України, українства і його національно-визвольного руху. Проаналізовано ідеологічні засади національної політики царизму. Вивчено зміст і форми застосування антиукраїнської політики та практики російського самодержавства щодо українства.

Предметом дослідження є документи органів самодержавства що діяли в Україні, їх рішення по відношенню до українства, форми діяльності царизму спрямовані на придушення українського національно-визвольного руху. Вивчені розпорядження Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти, Головного управління в справах друку, а також документальні публікації, стенографічні звіти Державної думи, матеріали надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду. З'ясована політика російського самодержавства щодо українського народу.

Для з'ясування проблеми важливе значення мають документи українських політичних партій і громадських організацій, відомих учасників національно-визвольного руху в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1900-1914рр., до вступу Російської імперії у першу світову війну. Це зумовлено тим, що саме в цей час українське національне відродження Наддніпрянської України вступило в якісно новий, політичний етап свого розвитку.

Найбільш яскравим виразом політизації руху було створення українських національно-політичних партій, які приходили на зміну старому українофільству. На початку ХХ століття українці були найбільш численною етнічною групою в Європі, яка не мала своєї державності. Переважна більшість із них проживала на території 9-ти губерній України, що знаходились у складі Російської імперії.

Ступінь наукової розробки проблеми. Зазначена проблема не стала в вітчизняній історіографії об'єктом спеціального дослідження. Причиною цього було існування у дожовтневий період так званої "офіційної схеми російської історії", що базувалася на гіпотезі М.М. Карамзіна про національну єдність "руського" народу та виданні таємних циркулярів Валуєва (1863р.) і Юзефовича (1876 р.) про заборону української мови.

Література, що з'явилася в дожовтневий період, мала в переважній більшості публіцистичний характер і висвітлювала лише окремі сторони з історії політики російського самодержавства щодо українства. Це журнальні і газетні статті, брошури, які в основному були відгуками учасників на законодавчі акти, розпорядження міністерств внутрішніх справ, народної освіти та <Головного Управління в справах друку> про утиски в правах українців у культурно-просвітній сфері.

Одним з перших став знайомити Європу з українським питанням в Російській імперії М. Драгоманов. Найбільш чіткий виклад його погляди на шляхи вирішення національного питання в Російській імперії отримали в працях "Чудацькі думки про українську національну справу" і "Историческая Польша и великорусская демократия". Названі роботи містили не тільки аналіз, а й подальшу розробку українського питання.

Саме на початку ХХ ст. закладались підвалини наукового, системного аналізу українського руху, насамперед у працях М. Грушевського*.

В цих роботах він, як і його попередники - М. Костомаров та В. Антонович, прагнув обґрунтувати концепцію повної самостійності і самобутності українського народу, дати розгорнуту характеристику українського національного руху і його завдань на початку ХХ ст.

* Грушевский М.С. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. СПб., 1907; Грушевский М.С. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906; Грушевський М.С. Звичайна схема "руської" історії й справа національного укладу історії східного слов'янства //Збірник Російської Імператорської Академії наук "Статті по словяноведенію". Вып.1. СПб., 1904.

Важливими працями, в яких знайшов відображення український рух і політика великодержавного російського централізму, були роботи самих запеклих ворогів українського відродження - шовіністів-великодержавників - А. Будиловича, А.Стороженка, А. Савенка, І. Сікорського, С. Щеголева.

Серед них виділяється робота київського цензора, активного діяча Київського відділення "Союзу русского народа" С.Н. Щеголева "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма" (К.,1912). Ця книга й досі залишається найдокладнішим нарисом історії українства і програмою різного роду заходів боротьби з ним.

Поряд з літературою вищезазначеної проблеми була ще й така, яка друкувалася в Галичині. Це були роботи М. Залізняка, Л. Когути та ін.* Значне місце в цих роботах відведено українсько-російським відносинам, робилась спроба викласти сутність московського імперіалізму, його характеру, форм і методів боротьби з українством.

Період 20-х років в радянській історіографії був найбільш сприятливим для розвитку суспільних наук за. І тут можна виділити декілька публікацій, які ввійшли до збірників** і видань окремих авторів. Це роботи - Й. Гермайзе, А. Ріша, В. Дорошенка, В. Ігнатієнка, О. Драбкіної. Їх цінність полягає в більш об'єктивному висвітленні історії українського національного руху, зокрема, організації і діяльності таких партій, як РУП і "Спілка", а також тяжкого шляху зародження і розвитку української преси в умовах репресивної політики Росії.

Окремо слід відмітити наукові розвідки і спогади, що вийшли за кордоном. А саме книги Д. Дорошенка, В. Левинського, П. Феденка, Є. Чикаленка та ін.

* Залізняк М. Російська Україна і її відродження. Львів, 1910; Залізняк М. Українці, Росія і війна. Замітки й матеріали. Б.м. Вид-во УПСР, 1915; Когут Л. Україна і московський імперіалізм. Львів, 1916

** За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. В 6-ти кн. Київ-Харків: Держвидав України, 1927-1930; Український археографічний збірник. Вид. Археографічної Комісії Академії Наук. Т.1. К., 1926.

Написані із залученням багатого фактичного матеріалу, вони ввели в науковий обіг надзвичайно цінні, раніше не відомі документи становлення та розвитку українського національного руху в умовах гонінь і репресій з боку царського самодержавства. Цінність їх в тому, що вони писались безпосередніми учасниками тих подій з національно-демократичної точки зору. Недоліком є суб'єктивне трактування діяльності окремих осіб, подій і фактів, що відбувались в зазначений період. Із деяких питань ці роботи сьогодні є єдиним джерелом для характеристики окремих подій з історії українського національного відродження і політики російського царизму.

На початку 30-х років, разом з так званим "процесом утвердження марксистсько-ленінської концепції історії" було завершено консолідацію більшовицьких сил й запроваджено режим політики орієнтації на російські інтереси. Наслідки такої політики для української історіографії підраховані професором Н. Полонською-Василенко: репресовано близько 200 українських істориків, з яких близько 140 чоловік розстріляні, заслані чи пропали безвісти.*

В 30-ті роки більшовиками реабілітовано стару схему російської історії і засуджено М.І. Яворського, М.М. Покровського та ін. Появилось тлумачення про російський імперіалізм, його завоювання цілих народів як "найменше зло" для поневолених Москвою людей. Але й таке тлумачення виявилось недостатнім, і після другої світової війни поняття "найменшого зла" було замінено поняттям "абсолютного добра" московської влади для підпорядкованих народів. Найбільш яскраво воно було сформульовано в статті М. Нечкіної**. Відбулась цілковита переоцінка національно-визвольних рухів у царській Росії і заперечення окремішності історії поневолених народів.

* Російщення України. Науково-популярний збірник. Київ: Вид-во Українського конгресового комітету Америки, 1992, с.108

** Нечкіна М. К вопросу о формуле "наименьшего зла" // Вопросы истории. - 1951. - №4.

Основи, закладені в повоєнні роки, для написання української історії і українсько-російських взаємин отримали догматичне трактування у т.зв. "Тезисах" до 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). ЦК КПРС ухвалив, що "возз'єднання України з Росією у 1654 р. було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів - російського і українського...".* Ці положення незабаром підхопила переважна більшість дослідників, за рідкісним винятком (М. Брайчевський, О. Аланович).

З настанням "хрущовської відлиги" були зроблені певні кроки в плані вивчення історії українського національно-визвольного руху, проте науковий аналіз щодо нього позначався кількома особливостями. По-перше, національно-визвольний рух трактувався як "буржуазний", "дрібнобуржуазний", "націоналістичний"; по-друге, предметом дослідження була не безпосередня організація і діяльність національних партій, а лише тактика більшовиків щодо них.

Нагромадження подібного "наукового" матеріалу по темі незабаром знайшло відображення в узагальнюючих академічних виданнях з історії України, що вийшли в 60-70 рр. Основна увага в них зосереджувалася на класовій боротьбі, соціально-економічному розвитку України, діяльності загальноросійських соціал-демократичних організацій. Національній політиці самодержавства відводилась незначна кількість сторінок. Так, у 8-томній "Історії Української РСР" їй було приділено лише 2 сторінки.**

Лише з початком розбудови незалежної Української держави намітились деякі позитивні зрушення в плані дослідження історії українського руху та національної політики російського царизму.

В роботах В.Ф. Жмиря, Г.В. Касьянова, І.Ф. Кураса, Л.Г. Мельника,

* Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954гг.). Одобрены ЦК Коммунистической партии Советского Союза. М.: Госполитиздат, 1954.- с. 16

** Історія Української РСР. У 8-и т. Т.4. К.: Наукова думка, 1978- с.187-189.

В.М. Ткаченка, Ф.Г. Турченка, М.Г. Щербака, М. Якименко, містяться цікаві знахідки, аналогії, узагальнення.

З'явилися нові дисертаційні дослідження В.М. Боголюка, Т.С. Геращенко, С.А. Єкальчика, Н.О. Щербак, О.Н. Ярмиша. Серед них потрібно виділити роботу Н.О. Щербак "Національна політика царизму на Правобережній Україні в кінці XIX - на початку XX ст."* По суті, це є перша спроба в українській історіографії проаналізувати національну політику самодержавства на Правобережній Україні за матеріалами звітів місцевих державних установ із залученням до обігу нового фактичного матеріалу.

У 1994 р. в Інституті історії України була підготовлена колективна монографія "Нариси з історії українського національного руху"**, що стала першою аналітичною роботою з історії українського національного руху (переважно у хронологічних межах XIX - початку XX століття). Автори даної праці з нових позицій розглядають історію розвитку українського національного руху, тісно пов'язаного з процесом становлення і консолідації української нації. В ній подано нові відомості з історії українського національного відродження у період революції 1905-1907 рр.

Окремо від українсько-радянської історіографії в 30-80-ті рр. розвивалася зарубіжна україністика. Найбільш цікавими і цінними роботами з політики російського самодержавства щодо українства є роботи М. Демкович-Добрянського, А. Животка, П. Олійника, П. Феденка, Ю. Шевельова та ін. ***

* Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні в кінці XIX - на початку XX століття. Дис.канд. іст. наук. К.: КДУ, 1995;

** Нариси з історії українського національного руху. За ред. В.Г. Сарбєя. К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

*** Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. Рим, 1989; Животко А. Історія української преси. Регенсбург-Мюнхен, 1989-1990; Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: Шлях культурнонаціонального розвитку Холмщини і Підляшшя в XIX і XX ст. Прага: Пробоем, 1941; Феденко П. Український рух у XX столітті. Лондон: Наше слово, 1959; Шевельов Ю. Українська мова в I половині XX століття (1900-1941). Стан і статус. Мюнхен, 1987;

Як свідки і активні учасники українського національно-визвольного руху, дані автори (А. Животко, П. Олійник, П. Феденко) зображають живу картину громадсько політичного життя України в умовах обмежувальних заходів у правах українців з боку російського царизму.

Отже, зроблений нами огляд вітчизняної та зарубіжної літератури досліджуваної проблеми дозволяє зробити висновок, що до цього часу були порушені лише окремі питання, пов'язані з вивченням політики російського самодержавства щодо України і українства. Спеціального дослідження, яке б давало цілісне уявлення про цю політику, ще немає. І це зрозуміло, адже проблема настільки складна і багатопланова, охоплює таку велику кількість різних питань, що вона може бути всебічно вивчена лише зусиллями багатьох вчених.

Мета і основні завдання дослідження. Враховуючи актуальність, наукове значення проблеми, недостатнє її вивчення, можливість опрацювання недоступних раніше матеріалів, автор вважає за основну мету проаналізувати й узагальнити наявний і вперше виявлений матеріал та зробити відповідні висновки здійснення національної політики російським самодержавством по відношенню до українства на початку ХХ століття. А також прослідкувати зміни в соціальній психології та політичній свідомості як українського так і російського народів.

Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання:

- з'ясувати місце і роль Наддніпрянської України в економічній політиці самодержавства;
- показати ідейні засади національної політики російського царату, а також визначити її місце як однієї з найважливіших складових частин внутрішньої політики самодержавства;
- спираючись на дослідження попередників, архівні та інші матеріали, проаналізувати особливості розвитку українського національно-визвольного руху в 1900-1914 рр.;
- в'яснити причини невиробленості і обґрунтування єдиної української національної ідеї, яка змогла б захопити і повести за собою широкі верстви населення;

- з'ясувати зміст, головні принципи і методи боротьби царизму проти населення;
- визначити наслідки політики російського самодержавства для України.
- показати спротив національно свідомих українців, різних верств українського суспільства антиукраїнській політиці російського самодержавства.

Наукова новизна дисертації полягає безпосередньо у виборі теми та напрямку дослідження:

- у роботі на основі переосмислення широкого кола джерел розглядається цілісна концепція генезиса та зміст російської національної політики;
- досліджуються українсько-російські відносини як один із визначальних факторів існування та розвитку Російської імперії;
- шляхом аналізу протиставлення українського національно-визвольного руху та російської національної ідеї висвітлено національне питання у всіх його суперечностях;
- проаналізовано літературу з проблем антиукраїнської політики самодержавства та українського національно-визвольного руху;
- показано практичні наслідки реалізації політики російського самодержавства по відношенню до українського народу.

Документальну базу дослідження склали архівні матеріали, програмові документи, мемуарні та епістолярні джерела, преса політичних партій та громадських організацій України.

Важливим джерелом вивчення національної політики російського самодержавства стали законодавчі матеріали, що були опубліковані в <Полном собрании законов Российской империи>.

Особливе значення для вивчення проблеми мали неопубліковані документи та матеріали. Це, насамперед, звіти місцевих державних установ (губернаторів, начальників губернських жандармських управлінь та охоронних відділень, прокурорів окружних судів, цензорів, попечителів

учбових округів) центральним і вищим органом державної влади. Ці звіти досить часто ставали приводом до прийняття законодавчих актів з українського національного питання, а також свідчать, як ці закони впроваджувались у життя. Переважна більшість звітів та інших документів зберігається у Центральному державному історичному архіві України (фонди 274, 276, 295, 301, 304, 318, 320, 442, 707, 1680 та інші). Окремо слід виділити джерела, що містяться у вищезгаданих фондах охоронних відділень і губернських жандармських управлінь, які діяли у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, на Волині і Поділлі. Ці органи вели нагляд за політичними партіями і союзами, громадськими організаціями і окремими особами, боролися з їх спробами вести агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу серед населення. Поряд з цим там зосереджені документи, що свідчать про роботу політичних партій і громадських організацій серед населення.

Важливим є те, що розсекречено матеріали про діяльність українських національних організацій і партій, які дають можливість глибше показати суспільно-політичні процеси в Наддніпрянській Україні.

Окреме місце в роботі займають програмові матеріали та протоколи з'їздів українських політичних партій і організацій. Вони проявляють пульс епохи, несуть в собі згусток революційної енергії українського народу.

У дисертації використані джерела мемуарно-епістолярного характеру, що створювались по слідах тогочасних подій і в силу цього становили особливу цінність, виступаючи в ряді випадків єдиним джерелом. Мемуарні твори, як правило, створювалися у Радянському Союзі до 30-х років, або виходили за кордоном.*

При написанні дисертації використовувались збірники документів та

* Галаган М. З моїх споминів. У 3-х ч. Львів: Червона калина, 1930; Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). В 4-х ч. Мюнхен, 1969; Лотоцький О. Сторінки минулого. В 3-х ч. Варшава, 1932- 1934, і ін.

матеріалів, статистичні збірники. Серед періодичних джерел, використаних у дослідженні, доцільно відзначити друковані органи українських партій і громадських організацій: "Гасло" (часопис РУП), "Праця" (часопис РУП), "Украинский вестник" (видання української громади у 1-й Державній Думі), "Рада", журнали "Украинская жизнь", "Украина", "Сучасність" та ін.

Слід зазначити, що не дивлячись на важливість тієї чи іншої інформації, яку містять у собі ці джерела, кожне з них може мати свої певні недоліки. Архівні матеріали не систематизовані, часом недоступні. Крім того, спогади безпосередніх учасників подій не позбавлені певних елементів суб'єктивізму, хоча доповнюють і яскраво ілюструють дану епоху.

Методологічною основою дослідження є загальноприйняті принципи наукового пізнання процесів суспільного розвитку; серед яких найважливіше місце належить принципам об'єктивності, історизму і конкретності. При вивченні та висвітленні наукової проблеми автор виходив з цивілізаційних принципів. У дослідженні також використані логічні, порівняльно-історичні та ретроспективні методи.

Запропонована модель висвітлення антиукраїнської політики російського самодержавства носить неоднозначний та дискусійний характер. Вона відбиває лише один з аспектів багатомірної дійсності.

На захист виносяться наступні основні положення дисертації:

- на початку ХХ століття Україна була перетворена царським урядом у сировинний і інтелектуальний додаток Російської імперії;
- у розглядуваний період український національно-визвольний рух вступив у вищу, політичну стадію свого розвитку, що проявилась у створенні політичних партій та організацій, участі українців у

* Національне питання на Сході Європи. Матеріали і документи. Прага: Нова Україна, 1925; Російщення України. Науково-популярний збірник. Київ: Вид-во Українського конгресового комітету Америки, 1992. Сабуров П. Матеріали для історії русских финансов 1868- 1897. СПб., 1899. Сборник Клуба русских националистов. Вып. 4-5. Отчет о деятельности клуба за время с 6 апреля 1911 г. по 6 апреля 1913 г. К., 1913, та ін.

Державній Думі, створенні українських часописів.

- однією з характерних особливостей українського національно-визвольного руху була відсутність організаційної єдності та недостатність сил для вирішення поставлених завдань;
- в умовах слабкої структурованості українського суспільства єдино свідомим носієм національно-політичної свідомості та організатором визвольної боротьби була інтелігенція;
- система управління в Російській імперії будувалась на трьох взаємопов'язаних принципах: уніфікації, бюрократизації та російщенні. Її кінцевою метою була ліквідація будь-яких особливостей, які б загрожували імперському існуванню;
- головним принципом політики царської Росії стосовно України було заперечення самого факту існування окремої української національності. Згідно з офіційною доктриною, український народ вважався "малоросійською" племінною гілкою триєдиної руської нації;
- важливість та вирішальність українського питання для існування імперії визначалась як матеріальними надбаннями так і психологічними чинниками російського менталітету;
- ініціатором в антиукраїнському поході був не тільки російський уряд, а й російська реакційна інтелектуальна еліта; яка приймала участь в антиукраїнських шовіністичних кампаніях та організаціях;
- заснована на насиллі та неспроможна модернізуватись російська національна політика стала в майбутньому однією з головних причин розпаду імперської держави.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що висновки та рекомендації, отримані в результаті проведеного дослідження, мають не тільки прямий вихід на практику сучасної наукової роботи з політики самодержавства, а й безпосереднє значення для сучасних політиків, державних діячів України та Росії.

Крім того, зміст дослідження доцільно використати для подальшої розробки курсу історії України, історії слов'янських народів, спецкурсів з

історії політичних партій і суспільних рухів тощо. Практичні висновки допоможуть викладачам при підготовці лекцій для більш об'єктивного і різнобічного висвітлення подій того часу.

Апробація роботи проводилась на кафедрі історії України Київського державного лінгвістичного університету. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в публікаціях автора. Одержані результати доповідались на Міжнародних та Всеукраїнській наукових конференціях.

II. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРАЦІ

Структура дисертації. Обумовлена поставленими цілями та завданнями. Вона складається зі вступу, трьох розділів, заключення, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її наукова новизна, хронологічні рамки, цілі та завдання дослідження, показано ступінь наукової розробки теми, дається історіографічний огляд літератури та джерел.

У першому розділі "Місце України в складі Російської імперії" - розглядається соціально-економічне і політичне становище України, особливості розвитку українського національного руху на початку ХХ століття. Аналізуються погляди представників різних течій українського національно-визвольного руху на розв'язання національного питання, а також причини несформованості єдиної національної ідеї.

В розділі показана колонізаційна політика російського самодержавства щодо українських територій, які для Російської імперії мали важливе стратегічне та економічне значення.

Дослідження соціальної та демографічної ситуації свідчать, що українське населення з кінця ХІХ ст. залишалось аграрно-індустріальним за своєю структурою і характером життя. Українців позначає і доволі невисокий рівень урбанізації- 5,5%. Спостерігалася тенденція до зменшення частки українців серед міського населення. За соціальними та фаховими даними перепису 1897р. можна простежити характер

розподілу праці між найбільшими етнічними групами України. Основним заняттям українців було сільське господарство і видобування сировини, де вони становили 90% усіх зайнятих. Серед фабрично-заводського пролетаріату їх нараховувалось 3,6%, в торгівлі - 0,9% , а серед чиновників, вільних професій і рантє - 5,5%. Тим часом українські великороси розподілилися відповідно : 18%, 21%, 14%, 47%; євреї - 2,5% , 32%, 48%, 17,5%.* вказане співвідношення всередині етнічних груп Наддніпрянщини вцілому збереглося до революції 1917-1920 рр.

Таким чином, царський уряд перетворив Україну не лише в сировинний, а й в інтелектуальний додаток імперії.

Особливості соціально-економічного розвитку України суттєво вплинули на громадсько-політичне життя українства.

Початок ХХ століття в історії українського національного відродження був якісно новим політичним етапом. Найбільш яскравим виразом політизації національного руху було створення національних політичних партій, які приходили на зміну старому занепадаючому українофільству. В силу колоніального становища і русифікаційної політики російського самодержавства, українська нація не змогла створити повної соціальної структури суспільства, а процес політизації відбувався переважно за рахунок української інтелігенції. В ті часи вона була єдиною свідомим носієм національної політичної свідомості, а також організатором боротьби за свободу народу. Це в свою чергу обумовлювало вузькість і слабкість національно-визвольного руху в Україні.

Членів створених партій, а також їх керівників можна умовно розділити на три течії: соціалістичну, ліберально-демократичну та самостійницько-націоналістичну.

* Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Вільна Спілка, 1928. - с.16

Соціал-демократична течія українського національного руху внесла в розробку національної ідеї досить вагому частку. Зокрема, один з її партійних лідерів, талановитий публіцист Л.Й.Юркевич (Л. Рибалка) написав цілий ряд глибоких статей, присвячених національному питанню. Серед них на особливу увагу заслуговують ті, що стосувалися проблеми взаємовідносин української та російської соціал-демократії.

Утворення Української Народної партії (УНП) поклало початок організаційного існування національно-радикальної самостійницької течії у визвольному русі. Ідея політичної самостійності України на поч. ХХ ст. об'єднувала лише невелику кількість прихильників - М.Мхновського, але на протязі 1900-1914рр. вона пройшла значний шлях еволюції, розширивши коло своїх захисників. Однак досягти великої популярності і широкої підтримки народних мас самостійникам не вдалося. Переважна більшість національно свідомого українства не підтримували національно-радикальних гасел самостійницької течії.

На хвилі загального громадського піднесення напередодні та в ході революції 1905-1907 рр. в Україні відбувався процес формування третьої течії українського національного руху - ліберально-демократичної, яка ставила своїм головним завданням боротьбу за національно-територіальну автономію України у складі федеративної демократичної Росії. Ця ідея стала основою не тільки зазначеної течії, а й переважної більшості учасників національного руху аж до початку військової ескалації Росії у 1917 році.

Український національний рух на початку ХХ століття зміг звільнитись від вузьких рамок етнографічного культурництва і вступити у вищу, політичну стадію свого розвитку. Водночас, в результаті політичної диференціації, що загострилась у його середовищі, він так і не консолідувався на основі єдиної національно-політичної ідеї, яка змогла б об'єднати всіх учасників боротьби і повести за собою широкі маси українського народу. Однією з головних причин цього був нещадний

репресивний режим російського царизму.

На основі вищезазначеного у розділі робиться висновок про важливість для Російської імперії утримання України в її складі, як з точки зору економічної, так і політичної та духовної.

У другому розділі - "Ідеологічні засади національної політики царизму"- аналізуються основи національної політики самодержавства, а також визначальні ідеї, що пронизують весь хід історії розвитку Росії.

Визначальною ідеєю національної політики Росії є ідея колонізації, і вона є настільки важливою рисою політичного життя, що Ключевський бачив в ній саму суть буття країни.

Наступною ідеєю розвитку російського життя є її державність. Держава в Росії є ніби основний суб'єкт російської історії. Не випадково всі дослідники, починаючи з Карамзіна, так і писали: історія не Росії, а історія держави Російської. Росіяни через труднощі самоідентифікації у багатонаціональній країні завжди ототожнювали себе з державою в цілому. І це швидше був хворобливий стан, ніж агресивна імперська свідомість.

Нарешті, провідною ідеєю російського народу є його месіанізм. Національне питання для Росії, за словами В. Соловйова,- є питанням про її призначення у світі. Російський месіанізм ґрунтується на двох попередніх ідеях - на фізичній величч і силі Російської імперії. Його особливістю є також релігійна, містична складова.

Ідеологія російського месіанізму, втілена в монархії з необмеженою владою, мала наступні основні цінності: 1) ідея Третього Риму; 2) ідея імперії; 3) ідея освяченості царської влади; 4) ідея богообраності історичного шляху Росії.

Росія століттями стояла перед завданням, яке було для неї питанням її життя і смерті: національне виживання залежало від постійної мобілізації та організації всіх її злиднених ресурсів для оборони, війни і колонізації. Деспотична держава була інструментом, який Росія створила для того, щоб справитися з цією постійною надзвичайною ситуацією. Система управління підвладними територіями

в Російській імперії вар'ювалася у досить широкому діапазоні - від доволі значної автономії до жорсткого військового управління. І все ж вона будувалася на трьох взаємопов'язаних принципах: уніфікації, бюрократизації і російщенні. Її кінцевою метою була ліквідація будь-яких особливостей, які б загрожували імперському існуванню. Коли ж такої загрози не було, політика російщення як для народів так і конкретних осіб була досить диференційованою. Тим, хто сприймав православ'я і послугувався російською мовою, були відкриті двері до найвищих установ і посад.

Зміст російського націоналізму, який у другій половині XIX ст. у зв'язку із загрозою цілісності імперії виробив бойову, войовничу програму, можна звести до наступних основних положень: 1) самодержавство ("самодержавство в Росії є органічною національною потребою, без якої Росія існувати не може. В російському самодержавстві втілюється цілісність, міцність, могутність і велич Росії"); 2) єдність і неділимість імперії ("Російська земля ні при яких умовах не може бути ні розділена, ні зменшена в розмірах, ні розчленована на складові частини, з яких вона пішла..."); 3) народність, тобто панування великоросів ("Російська нація є нація державна і пануюча нація, і тільки вона одна має право панувати в державі"), і останнє - 4) православ'я, яке "стверджує і зміцнює" перераховані вище риси, "притаманні російській нації".* В процесі розвитку Росії самодержавство все більше і більше перетворювалося в негативне поняття, що не давало можливості зберегти цілісність конгломерату та стати державою дійсно світового масштабу. Парадоксальним чином, усвідомлюючи відповідальність за здійснення реформ, російські монархи були змушені вимагати для себе одноосібної політичної влади, що робило їх більш безвладними, ніж конституційних родичів на Заході.

* Ковалевский П.И. Русский национализм и национальное воспитание. Изд.3-е.СПб., 1912. - С.102

Таким чином, національна проблема ставала найгострішою проблемою царської Росії, проблемою, яка не в останню чергу сприяла падінню царизму. Вона була невідомою частиною політичної, духовної та економічної кризи Росії саме тому, що порушувала основи її буття як імперії. В такому контексті націоналізм неросійських націй як вимога національних прав та свобод всередині багатонаціональної держави, а в ще більшій мірі націоналізм, доведений до сепаратизму, обмежував значення Росії як світової держави.

У третьому розділі "Політика й практика російського самодержавства щодо українства" - досліджуються зміст, характерні риси, особливості національної політики російського самодержавства, спрямованої проти українського народу з метою ліквідації його як етносу. Аналізуються наслідки цієї політики.

Після підпорядкування та завоювання великої кількості народів самодержавство виробило політику, яка повинна була сприяти поступовій асиміляції національних окраїн. Головним її принципом щодо України було заперечення самого факту існування окремої української національності. Згідно з офіційною доктриною, український народ вважався "малоросійською" племінною гілкою триєдиної руської нації. З цієї засадничої тези випливали два висновки. По-перше, особи українського походження, які хотіли зректися своєї національності і прийняти "загальноросійську" ("общерусскую") віру, не підлягали дискримінації. По-друге, систематичних і нещадних переслідувань зазнавали всі особи та товариства, які утверджували українську національну самобутність чи то в політичній, чи в культурній сфері.

А для швидкого "нравственного соединения" в "общем нераздельном отечестве" була розроблена складна і гнучка тактика притумлення, розтління і денационалізації пригнічених національностей. До неї входили навіювання всесвітньої і непереможної місії російського царизму ("третій Рим"), опиратися якому було дуже важко. Поруч стояли

міфи про російський царат як опору і визволителя слов'янства, і послідовне викорінювання "старини" та "умоначертаний прежних времен". Була тут і стародавня політика "розділяй та володарюй".

До цього переліку ієзуїтських методів упокорення можна додати і обивательську "органічну теорію єдності Росії", яку О. Керенський висловив коротким афоризмом: "Немає Росії без України і України без Росії".

Паралельно з цією уніфікаційною політикою і доповнюючи її, велась аналогічна політика фіскальна, тарифна, митна і т. п. Важливою внутріполітичною доктриною царизму була русифікація окраїн імперії. Колоніальна система, з метою асиміляції українського народу та всемірного гальмування його культурно-національного розвитку, постійно висилала з України українські інтелектуальні сили та надсилала велику кількість великоросійських та інших чужонаціональних колоністів.

Заборона української літератури, як такої, незалежно від її змісту, лише на мовному ґрунті, була унікальним явищем навіть за умов Російської імперії. Для контрасту можна згадати, що ніколи, навіть у час суворих антипольських репресій після повстання 1863 року, не припинялося друкування польських книг і газет.

Національно-визвольний рух українського народу на початку XX століття ріс пропорційно тому, як російська демократія відкладала вирішення національного питання, пропорційно нездатності чи небажанню російського уряду відмовитися від споконвічних автократичних засад централізму.

Таким чином антиукраїнська політика і практика російського самодержавства була спрямована на ліквідацію українського народу, його мови, історичної пам'яті, на повне його російщення та асиміляцію. Вона викликала обурення та опір українців, посилювала національно-визвольний рух і по суті була одним з каталізаторів формування української нації.

У заключенні підведено підсумки дослідження, зроблено узагальнення й сформульовано рекомендації.

На протязі століть процес творення російської нації був сповільнений існуванням держави, яка спричинила деформацію та втрату правдивої ідентичності Росії. Нація без сталої території, без власної історії не могла знайти автохтонного "я", і в пошуках його підтримувала життєві основи не тільки свого, а й сусідніх народів.

Ототожнення національної ідентичності з державністю мало для росіян і зворотний наслідок: все те, що стосувалося держави-імперії, безпосередньо торкалося їх самосвідомості. Тому завжди перед Росією стояв страх, привид, загроза розпаду, розвалу. І, можливо, це було однією із найбільших перепон на шляху модернізації, оскільки проблема полягала в тому, яким чином розвиватися, реформувати суспільство і не втратити державності, не втратити територію.

При повній відсутності дискримінації на індивідуальному рівні по відношенню до українців імперія самим жорстоким чином боролась з будь-якими проявами українського "націоналізму", який розумівся значно "ширше", ніж, скажімо, вірменський чи грузинський. Фактично будь-яке почуття українського патріотизму тлумачилось як "націоналізм", і в цьому була своя логіка, оскільки при близькості українців і росіян ствердження української своєрідності ставало потенційно "антимосковським", підкреслюючи цінності відмінностей українців від росіян.

Міжнародне універсальне значення української боротьби проти московського централізму полягало не тільки в тому, що становлення української свідомої нації в певній мірі сприяло визвольному руху інших неросійських народів, а й у тому, що вільна і демократична Україна відкривала шлях до свободи на цілому Сході Європи, відкривала шлях громадянського самоствердження і для самого російського народу, звільненого від месіанської спокуси імперіалізму.

До рекомендацій спрямованих на використання одержаних дисертантом результатів, зокрема, можна віднести ознайомлення та використання матеріалів дослідження для більш глибокого, наукового осмислення сутності Росії та російського менталітету, спростування хибних поглядів "інтернаціонального" змісту українсько-російських

взаємин. Висновки дисертації можуть сприяти ліквідації інерції імперської свідомості з одного боку, та комплексу "малоросійства" - з іншого.

Неабияке значення для подальшого розвитку взаємин між Україною і Росією матимуть об'єктивність і коректність обох сторін в оцінках історичного минулого.

Основні положення дисертації викладені в наступних роботах автора:

1. Політика російського самодержавства щодо українського національно-визвольного руху.-Житомир: Полісся, 1997.-92 с.

2. Український соціал-демократичний рух та національне питання на початку ХХ ст. (1900-1914 рр.)//Збірник наукових праць викладачів та аспірантів кафедри історії України (КДЛУ). Вип.1.- Ч.1.- Київ, 1997.-с.16-24.

3. Ідеологічні засади національної політики російського царизму. Київ, 1996. - 55 с. - Укр. - Деп. в ДНТБ України 05.03. 96 р. N682. - Ук. 96.

4. Про перші щоденні українські газети (1905-1914 рр.) //Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця ХІХ - початку ХХ ст. : Тези доповідей міжнародної наукової конференції 20-22 листопада 1995 р. - Київ: Будинок вчених НАН України, 1995. - С. 68-71

5. Зародження та розвиток ідей самостійництва і сепаратизму як різновиду інтегрального націоналізму в Україні // Глобалізація політики в контексте сучасної політичної культури: опыт и перспективы Восточной Европы. Материалы Международной научно-практической конференции.- Харьков, 1996.-С.139 -141

6. Український національно-визвольний рух початку ХХ ст. в курсі історії України // Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи: Тези доповідей Всеукраїнської науково-методичної конференції 12-14 жовтня 1994 р. - У 2-х ч. - Ч. 1. - Київ: ДУХТ, 1994. - С. 100-101.

Синіфоркин Андрей Григорьевич

Аннотация

Синицкий А.Ц. Антиукраинская политика российского самодержавия 1900-1914 гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1997.

Диссертацией является рукопись. В работе исследуется политика российского царизма по отношению к украинскому народу.

Установлено, что национальная политика царизма, как одна из важнейших составных частей внутренней политики, была направлена на укрепление единства империи путем денационализации и насильственной русификации "инородцев", а особенно украинцев.

Annotation

A.Sinitski. Antiukrainian policy of Russian autocracy (1900-1914).

The thesis is presented for academie degree of Candidote of History on speciality 07.00.01. -History of Ukraine, the Kiev State University, Kiev,1997.

The dissertation is (kepesented as) a manuskript. In this work explore policy Russian tsarism concerning Ukrainian people.

The author considers that the national policy of tsarism, bcing an important component of its internal policy, was aimed at solidifction of the Empire through denationalizetion and forcefull russification of the foreigners («inorodtsev»), particularly Ukrainion people.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, російська ідея, національна політика, уніфікація, бюрократизація, російщення.

Підписано до друку 23.05.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк.1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 197.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

1130464

AB 38.086